

Лукашэнка і «чырвона-карычневыя»: дзяржаўная ідэалогія, ушанаванне мінулага і палітычная прыналежнасць¹

Пачынаючы з 1994 г. Беларусь ідзе шляхам развіцця, які значна адрозніваецца ад таго, якім кроцаць яе суседзі. Хоць адкат Беларусі да аўтарытарызму не унікальны ў межах СНД, аднак беларускі выпадак мае пэўныя асаблівасці, унікальныя для Еўропы. Даследуючы дзяржаўнае будаўніцтва ды ідэнтычнасць, гэты артыкул спрабуе прасачыць палітычную традыцыю, з якой ідэнтыфікуе сябе беларускі рэжым, акрэсліць, як ён выкарыстоўвае рэферэнцыі, мову і сімвалізм для нацыятварэння.

У 1994–2002 гг. беларускі рэжым праводзіў палітычную лінію рэінтэграцыі з Расіяй. Пачынаючы з 2003 г. робіцца акцэнт на беларускім суверэнітэце як аснове для ідэнтычнасці, які суправаджаецца канструяваннем міфаў, скіраваных на кансалідацыю дзяржавы. Стварэнне нацыянальнай міфалогіі артыкулюецца, паводле савецкай традыцыі, у тэрмінах дзяржаўнай «ідэалогіі».

Палітычнае выкарыстанне гістарычнай «ідэалогіі» беларускім рэжымам было настолькі гнуткае, што некаторыя аглядальнікі ўзнялі пытанне, ці можа гэта наогул называцца ідэалогіяй, ці гэта проста інструмент аўтарытарнага папуліста, галоўная мэта якога – захаваць уладу (гл., напрыклад: Leshchenko, 2008; Ioffe, 2007a; Marples, 2007).

Для апісання нетыповага рэжыму Лукашэнкі выкарыстоўваўся шэраг ярлыкоў². Стывэн Ік і Тарас Кузё акрэсліваюць беларускі рэжым як «султанізм», параўноўваючы Лукашэнку з Чаўшэску і Кім Ір Сэнам і сцвярджаючы, што «султанісцкім рэжымам бракуе якой-кольвек кіроўнай ідэалогіі [...] Няма апазнавальнай кіроўнай ідэалогіі, якая б падтрымлівала рэжым Лукашэнкі ў Беларусі» (Eke & Kuzio, 2000: 531).

Падобную пазіцыю займае Дэйвід Марплз, вызначаючы такую палітыку як «лукашызм» – *працяглы перы-*

¹ Аўтар выказвае падзяку ананімнаму рэферэнту за дэталёвую і канструктыўную крытыку і зваротную сувязь.

² Ад «султанізму», «дыктатуры», «дэмакратычнага цэнтралізму» да «лукашызму» (Marples, 2006; Eke & Kuzio, 2000; Ioffe, 2003a; Leshchenko, 2004; Lindner, 2002).

яд знаходжаньня пры ўладзе без істотных ідэяў ці ініцыятываў, што дазволіла Беларусі бязмэтна дрэйфаваць у плане сацыяльнага і эканамічнага развіцця» (Marples, 2007: 66). Марплз адзначае, што «цяжка зрабіць якую-кольвек станоўчую выснову наконт перспектываў Лукашэнкаўскага рэжыму», і задаецца пытаннем, «ці мае адміністрацыя Лукашэнкі наогул якуюсьці палітычную візію». Марплз апісвае палітыку Лукашэнкі як «нацыянальны нігілізм, адзіная магчымая мэта якога – працягваць да бясконцасці персанальную ўладу адной асобы – Аляксандра Лукашэнкі» (Marples, 2007: 65).

Рыгор Іофе сцвярджае, што «*Беларусь – краіна з няскончаным працэсам нацыятварэння*», і Лукашэнка ўвасабляе гатунак беларускага нацыяналізму, які супадае з самаўспрыняццем, ментальнасцю і спадзяваннямі шматлікіх простых беларусаў (Ioffe, 2007a: 54, 55). Падобным чынам Наталля Лешчанка звяртае ўвагу на тое, што «*Лукашэнка ніколі не фармуляваў яснай візіі развіцця дзяржавы*», але ў адрозненне ад нацыянальнай апазіцыі, якая адмаўляе ўвесь савецкі перыяд як трагічную памылку, Лукашэнка пабудаваў сваю «ідэалогію» на памяці пра «залатое мінулае» (Leshchenko, 2004: 337, 339, 340).

Калі Лукашэнка і мае «ідэалогію», то яна непаслядоўная і асабліва слабая ў сферы вызначэння перспектываў на будучыню. «Праваслаўны атэіст», паводле ўласнага вызначэння, Лукашэнка акрэсліў панславізм як «дзяржаўную ідэалогію Беларусі» (Mikhailisko, 1997: 259), а сваю экана-

мічную праграму – як «рынкавы сацыялізм» (Marples, 2006: 356). Вызначальнаю рысаю рэжыму Лукашэнкі ёсць сумяшчэнне эмацыйных зваротаў да слаўнага мінулага з палітычнымі рэпрэсіямі і запалохваннем апазіцыі (Marples, 2006: 356–357; Rudling, 2009b: 199–226).

I. Вялікая Айчынная вайна ў Беларусі

Кастрычніцкая рэвалюцыя 1917 г. была даволі няўкладным нацыятворчым міфам для БССР. Савецкая ўлада ў Беларусі ўсталявалася ў рэкордныя тэрміны, але з нязначным удзелам мясцовага насельніцтва, чыя палітычная і нацыянальная актыўнасць была невялікая. Сярод бальшавіцкага кіраўніцтва было мала беларусаў. Беларускую палітычную эліту вабілі хутчэй ідэалы, блізкія да народніцтва ці традыцыі эсэраў (Недасек, 1954: 64). Нягледзячы на значнае падтрыманне камунізму ў Заходняй Беларусі міжваеннага перыяду (Snyder, 2005: 75), нават прасавецкія беларускія газеты ўтрымлівалі вельмі мала згадак пра Кастрычніцкую рэвалюцыю.

Другая сусветная вайна ёсць натуральным цэнтральным пунктам для выбудоўвання беларускай ідэнтычнасці. Падобна, не было іншай гістарычнай падзеі, якая б мела мацнейшы ўплыў на сучасную Беларусь, чым гэты глыбока траўматычны канфлікт, які ў Беларусі ўсё яшчэ называюць Вялікаю Айчынною вайною. Рэспубліка страціла да траціны насельніцтва: да пачатку вайны ў Беларусі жылі

9,2 млн чалавек. Напрыканцы 1945 г. насельніцтва зменшылася да 6,3 млн. У 1947 г. насельніцтва Беларусі складала 7,22 млн чалавек³.

Да гэтых лічбаў можна дадаць ахвяраў палітычнага тэрору 1930-х гг., які закрануў да 500 тыс. чалавек, або 10 % насельніцтва БССР у межах да 1939 г. (Дзярновіч, 2001: 17), у тым ліку каля 90 % інтэлігенцыі БССР (Платонаў і Коршук, 2001: 24). Гэтыя лічбы не ўключаюць каля 300 тыс. чалавек, дэпартаваных на ўсход у 1939–1941 гг., ці 100 тыс. – у 1941–1947 гг. І яшчэ 50 тыс. калабарантаў адступілі на захад разам з нямецкім войскам (Gerlach, 1999: 1159).

Вялікая Айчынная вайна стала ўлюбёным сярод савецкіх ўладаў маркерам беларускай ідэнтычнасці. Факусаванне ўвагі на ваенных подзвігах і гераізме мела шмат перавагаў з перспектывы савецкага кіраўніцтва Беларусі. Усталёўваўся гераічны нацыянальны міф, які быў адначасова і нацыянальны, і савецкі. Савецкая прапаганда ўслаўляла беларускія ваенныя подзвігі. Супольныя пакуты, супраціў і вызваленчая перамога паказваліся як падзеі, што аднавілі і замацавалі павязь беларусаў з «братнім» рускім народам і вялікаю савецкаю сям'ёю. У той жа час, савецкая рэпрэзентацыя, асабліва часоў позняга сталінізму, наўмысна

выключала і маргіналізавала ролю палякаў і габрэяў у супраціве Гітлеру (Kostyrchenko, 1995: 13–29; Weiner, 2001: 191–235, 350).

Вызвольная перамога над нацысцкаю Нямеччынаю, паводле некаторых аналітыкаў, набыла для беларусаў значэнне, падобнае да свецкай рэлігіі, укаранёнай у міфалагічным наратыве пра трыумф Добра над Злом⁴. Як гістарычная падзея гэтая перамога апісвалася ў амаль рэлігійных маніхейскіх тэрмінах – як перамога святла над цемраю, добра над злом, жыцця над смерцю. Яна таксама несла наўпроставыя палітычныя выгоды. Лідэры пасляваеннай БССР паходзілі з партызанскага руху, таму ўслаўленне ваенных подзвігаў дапамагло эліце заручыцца палітычным даверам і забяспечыць легітымнасць. Дзяржава шмат высілкаў надавала афіцыйнаму ўшанаванню памяці вайны. Культ вайны ахапіў усе пласты грамадства, усе сферы жыцця. Мемарыялы ў гонар палеглых на вайне і ўслаўлення перамогі стаялі ў абсалютнай большасці беларускіх населеных пунктаў.

Нацыянальная мабілізацыя ў Беларусі – адносна новы феномен. Мадэрная «нацыянальная» самасвядомасць яшчэ не мела масавага прызнання, калі прыкладна ў 1930 г. беларускі нацыянальны рух падавілі

³ Паводле падлікаў Крыстыяна Герлаха, агульная колькасць забітых на тэрыторыі БССР падчас вайны складала паміж 2,3 і 2,4 млн чалавек (Gerlach, 1999: 1158–1159).

⁴ Інтэрпрэтацыя Вялікай Айчыннай вайны як змагання добра са злом ёсць таксама часткай украінскага і расійскага дыскурсаў (Kostenko, Androshenko & Males, 2004: 291).

ўлады з абодвух бакоў польска-савецкай мяжы⁵.

Пасля вайны БССР ператварылася з адной з найменш развітых тэрыторыяў Расійскай імперыі ды Савецкага Саюзу ў адну з найбольш індустрыялізаваных (Ioffe, 2004; Marples, 2005). Сёння шмат якія людзі сталага веку згадваюць час кіравання Пятра Машэрава (1965–1980), калі БССР была адным з самых хуткіх паводле развіцця рэгіёнаў Савецкага Саюзу, як зорны час рэспублікі.

Вялікую частку беларускага насельніцтва, якая загінула падчас вайны, кампенсаваў наплыў рабочых і прафесіяналаў з іншых частак СССР, што ўмацавала «інтэрнацыяналістыкі», то бок савецкі характар рэспублікі (Мацузата, 2005: 98). Ваенна-прамысловы комплекс займаў значнае месца ў эканоміцы БССР. На момант аднаўлення незалежнасці палова беларускай прамысловай вытворчасці была звязаная з абарончаю сфераю (Umbach, 1993: 6).

У эпоху Хрушчова і Брэжнева Мінск быў горадам адноснага дабрабыту са стабільнымі пастаўкамі харчовых прадуктаў. Высокі ўзровень жыцця ў БССР прыцягваў шматлікіх савецкіх вайскоўцаў-адстаўнікоў,

якія ператварылі рэспубліку ў нешта кшталту «савецкай Фларыды» (Федута, 2005: 107; Зенькович, 2005: 17–18, 134). З матэрыяльным дабрабытам прыйшла і стабільнасць. Алесь Адамовіч параўнаў савецкую Беларусь з Вандэяй. Падобна, як Вандэя была найбольш манархісцкая з правінцыяў Францыі, БССР была найбольш задаволеная і найбольш савецкая з усіх рэспублікаў (Федута, 2005: 23). Беларусь і да гэтага часу мае найбольшую колькасць вайскоўцаў-пенсіянераў сярод усіх краінаў СНД. Сёння памер гэтай групы разам з сем'ямі складае каля 600 тыс. чалавек, і яна мае істотны ўплыў на палітычны клімат у рэспубліцы (Eke & Kuzio, 2000: 523–547; Ioffe, 2003a: 537).

Да канца 1980-х гг. у БССР фактычна не існавала нічога падобнага да грамадзянскай супольнасці. Сталінскія чысткі, спадчына Вялікай Айчыннай вайны і шпаркая пасляваенная ўрбанізацыя – усе гэтыя фактары паспрыялі фармаванню ідэальнай рэспублікі, палітычна саветызаванай і лінгвістычна русіфікаванай. Напрыканцы 1980-х гг. 69 % – самая высокая лічба сярод савецкіх рэспублікаў – называлі сябе «савецкімі» людзьмі (Rudling, 2008: 61).

⁵ У 1920-я гг. беларускія нацыянальныя дзеячы і савецкія перапісчыкі былі расчараваныя «адсутнасцю нацыянальнай свядомасці» ў беларускіх сялянаў. Беларускія сяляне часам давалі савецкім інспектарам «няслушныя» адказы на пытанне пра сваю нацыянальнасць. Сяляне, якія мелі рэлігійную ідэнтычнасць, часта казалі пра каталіцкую і праваслаўную канфесіі як «польскую» і «рускую» веру ды ідэнтыфікавалі сябе з адною ці другою. Яны часам выступалі супраць «карэнізацыі», адмаўляючы беларускую мову як «хлопскі язык» ці «сабачую мову», непрыдатную для выкарыстання за межамі вёскі. У 1929 г. беларускія сяляне – па-беларуску – усё яшчэ маглі тлумачыць савецкім прадстаўнікам, што яны размаўляюць толькі па-руску (Rudling, 2009a: 40, 162, 228; Hirsch, 2005: 11).

У траўні 1991 г. 82,7 % выбарнікаў – найбольшая колькасць сярод усіх рэспублікаў, акрамя сярэднеазіяцкіх – прагаласавалі за захаванне і аднаўленне саюзу (Ковкель і Ярмусик, 2000: 576; Eke & Kuzio, 2000: 527). Аднак менш як праз шэсць месяцаў рэспубліка была змушаная да незаможнасці (Фурман, 1998: 4).

Біл Клінтан, наведаўшы Беларусь у студзені 1994 г., быў здзіўлены з паўсюднай прысутнасці савецкай сімволікі ды заўважыў, што Беларусь ёсць найбольш кансерватыўнаю з усіх рэспублікаў былога СССР (Зенькович, 2005: 134, 251).

II. Лукашэнка і «чырвона-карычневыя» палітычныя сілы

Супраціў гарбачоўскай перабудове ўзварушыў разнастайны пратэстны рух, які ахапіў тых, хто меў насталгію па Саветах, а таксама манархістаў, мілітарыстаў і славянафілаў-нацыяналістаў. Узнікшы як рэакцыя на эканамічную шокавую тэрапію і роспуск савецкіх інстытуцыяў, з якімі шматлікія людзі сябе ідэнтыфікавалі, гэты рух не меў кансістэнтнай ідэалагічнай праграмы, і яго часам называлі «чырвона-карычневым». Каля 1990 г. расійскі аўтар Юрый Бондараў ініцыяваў рух «Адзінства», скіраваны на захаванне існага савецкага ладу. Пры падтрыманні мілітарыстаў, такіх як Аляксандр Праханаў, гэтая група згуртавалася вакол часопісу «День» (з 1994 г. – «Завтра»), які быў у адкрытай апазіцыі да прапера-

будовачнай «Літаратурнай газеты» (Ljunggren, 1992: 18).

Гэты рух стаўся істотнаю сілай у расійскім палітычным жыцці на пачатку 1990-х гг., прывабіўшы такія палітычныя фігуры, як віцэ-прэзідэнта Расіі Аляксандра Руцкага, старшыню расійскай Камуністычнай партыі Генадзя Зюганова, кансерватыўнага нацыяналіста Сяргея Бабурына ды інш.

Яны ўсхвалялі савецкую дзяржаву, войска і партыю як носьбітаў расійскіх славы і магутнасці. На іхніх мітынгх і дэманстрацыях партрэты Сталіна суседнічалі з выявамі Мікалая II. Савецкія сцягі луналі разам з чорна-жоўта-белымі баявымі харугвамі Расійскай імперыі, што сімвалізавала пераемнасць расійскіх гонару і славы.

Рэзка варожыя да радыкальных зменаў, нацыянальна-патрыятычныя ці «чырвона-карычневыя» сілы інтэрпрэтавалі Кастрычніцкую рэвалюцыю і перабудову як праяўленні дэструктыўных сілаў. З іншага боку, яны разглядалі Савецкі Саюз і эпоху Сталіна як легітымных пераемнікаў Расійскай імперыі (Ljunggren, 1992: 20–21). Замест таго, каб быць рухам з ясна вызначанымі палітычнымі мэтамі, «чырвона-карычневыя» ці нацыянал-бальшавікі зрабіліся ў Расіі шырокім пратэстным рухам супраць капіталізму, лібералізму, НАТО і Захаду (Dahl, 2006: 217).

Сталінізм з яго ідэяй сацыялізму ў адной асобна ўзятай дзяржаве, гларыфікацыяй арміі ды «айчыннай вайны» і «антысіянісцкаю» рыторыкаю складана пазначыць на традыцыйнай

для палітыкі шкале «левыя–правыя» (Dahl, 2006: 212). Такія азначэнні, як кансерватары, фашысты і фундаменталісты, не пасуюць для апісання гэтай шматграннай групы, якая належыць адначасна да абедзвюх крайніх кропак палітычнага спектру (Ljunggren, 1992:16)⁶.

У Беларусі сілы расійскага нацыяналізму гуртаваліся вакол газетаў «Славянские ведомости», «Русь Белая», «Личность» і «Славянский набат». Некаторыя з галоўных прадстаўнікоў гэтага руху, такія як Леў Крыштаповіч і Эдуард Скобелеў, былі сярод ранніх прыхільнікаў Лукашэнкі і занялі пасады ў ягонай адміністрацыі (Ластоўскі, 2010). Падобна да сваіх «чырвона-карычневых» аднадумцаў у Расеі, яны вельмі варожа ставіліся да Захаду. У іхным маніхейскім светапоглядзе цэнтральнае месца займалі ідэалізм, дуалізм, тэорыі змоваў і эсхаталогія. Яны супрацьпастаўлялі несапсаваную, нескажоную, духоўную, калектывісцкую рускую ці ўсходнеславянскую грамаду і карумпаваны, матэрыялістычны, павярхоўны і бяздушны Запад, які ў іхным уяўленні часта асацыяваўся з сіянісцкімі ды масонскімі змовамі дзеля сусветнага панавання.

Русачэнтрысты ідэалізавалі Лукашэнку як чалавека з народу, харызматычнага лідэра, які рэалізуе народныя інтарэсы. Лукашэнка пачаў

увасабляць якасці ўсходнеславянскіх народаў: яго малявалі як збаўцу, адраджэнца ўсходніх славянаў, які супрацьстаяў заходнім звадам, скіраваным супраць Беларусі ды славянскага свету. Русачэнтрычныя нацыяналісты звязвалі БНР са здрадаю, а яе дзеячаў лічылі «пятаю калонаю», нацысцкімі калабарантамі, здраднікамі радзімы, адмаўлялі захапленне спадчынаю Вялікага княства Літоўскага. Замест гэтага русачэнтрысты акцэнтавалі ўвагу на яднаючым характары Кіеўскай Русі для ўсіх усходніх славянаў і спрабавалі рэабілітаваць Сталіна (Ластоўскі, 2010).

У вялікай ступені Лукашэнка збудаваў свой папулісцкі палітычны мэсідж на савецкай настальгіі ды пераняў вонкавыя формы і палітычны сімвалізм антыперабудовачнага руху. З самага пачатку сваёй палітычнай кар'еры Лукашэнка патураў гэтаму так званаму чырвона-карычневому руху⁷. У адказ рух падтрымліваў планы Лукашэнкі наконт саюзу з Расіяй, імкнучыся адрадзіць СССР у той ці іншай форме (Шушкевіч, 2002: 56).

Лукашэнка быў адным з заснавальнікаў так званага Народнага Руху Беларусі (НРБ), парасонавай арганізацыі прасавецкіх і камуністычных сілаў, створанай як супрацьвага антырасійскаму Беларускаму Народнаму Фронту (БНФ). Хоць НРБ як арганізацыя пакінуў няшмат слядоў у

⁶ Нягледзячы на тое, што вайна паміж нацысцкаю Нямеччынай і СССР стварыла шырока распаўсюджанае ўяўленне, што сталінізм і фашызм ёсць палітычнымі супрацьлегласцямі, у асобнай колькасці выпадкаў гэтыя два «канцы» палітычнага спектру сыходзіліся (Gross, 2006: 224).

⁷ Наконт пытанняў ідэалогіі «чырвона-карычневых» расійскіх аўтараў і публіцыстаў гл.: Ljunggren, 1992; Laqueur, 1993.

беларускай гісторыі, ён даў платформу для пачатку палітычнай кар'еры Лукашэнкі. Восенню 1993 г. НРБ арганізаваў так званы Кангрэс народаў СССР у Мінску, на якім сабраліся праціўнікі перабудовы з усіх куткоў былога Савецкага Саюзу (сярод вядомых імёнаў – Ніна Андрэева і Ягор Лігачоў⁸). Лукашэнка, прадставіўшыся як «савецкі беларус» (Федута, 2005: 174), выступіў з эмацыянальна прамоваю, у якой асудзіў снежаньскую Белаежскую дамову 1991 г., што паклала канец Савецкаму Саюзу, і запатрабаваў, каб яе падпісантаў – Ельцына, Краўчучка і Шушкевіча – пакаралі за разбурэнне СССР.

Упершыню Лукашэнка сустрэўся з вялікай аўдыторыяй. А тыя, хто настальгаваў па Саюзе, сустрэлі маладога, энергічнага аратара (Федута, 2005: 87–88). У жніўні 1993 г. Лукашэнка паўтарыў свой пасыл, сцвердзіўшы, што «*дзяржаўнае адзінства былым рэспублікам [Савецкага] Саюзу патрэбнае як паветра [...] Народ разумее, што [Белаежская] змова – гэта злачынства. І вінаватыя ў ім – прэзідэнты, былыя кіраўнікі Расіі, Украіны і Беларусі*» (Степаненко, 1994)⁹.

У траўні 1994 г. Лукашэнка агучыў свой мэсідж у Маскве, дзе ён, на запрашэнне нацыянал-бальшавіцкай

фракцыі «Российский Путь» Аляксандра Няўзорава¹⁰ і вышэй згаданага Бабурына, выступіў у Дзяржаўнай Думе, заклікаўшы да стварэння супольнага парламенту трох «братніх» славянскіх народаў (Федута, 2005: 148).

У сакавіку 1994 г. Беларусь прыняла новую канстытуцыю, паводле якой маладая дзяржава ператварылася ў прэзідэнцкую рэспубліку. Падчас перадвыбарчай кампаніі на першых беларускіх прэзідэнцкіх выбарах нацыянальна арыентаваныя кандыдаты падзяліліся паміж памяркоўнымі і радыкаламі, у той час як наменклатура падтрымлівала даволі нехарызматычнага Кебіча.

Аўтсайдэр Лукашэнка пазіцыянаваў сябе як абаронцу старога звыклага ладу. Ягоная кампанія атрымала перавагі, дзякуючы падзелу ў нацыянальным руху і дэзарыентацыі, якая паралізавала старую наменклатуру. Лукашэнка па-майстэрску звязаў савецкую аднаўленчую рыторыку з папулісцкай антыкарупцыйнай кампаніяй, называючы сябе простым і шчырым чалавекам з народу (Федута, 2005: 102–108). Папулісцкі мэсідж закрануў стрункі ў сэрцах вялікай часткі беларускага электарату. Пры яўцы 69,9 %, Лукашэнка быў абраны прэзідэнтам у другім туры выбараў,

⁸ Ягор Лігачоў быў міністрам сельскай гаспадаркі пры Гарбачове і адкрыта выказаўся супраць перабудовы. Ніна Андрэева, прафесар фізікі з Ленінграду, у сакавіку 1988 г. апублікавала ў «Савецкай Расіі» артыкул у абарону Сталіна і асудзіла перабудову (Андреева, 1988. Перадрукавана ў: Андреева, 1993: 11–24).

⁹ Аўтар цытуе інтэрв'ю, якое Лукашэнка даў газеце «Правда» ў жніўні 1993 г.

¹⁰ Аляксандр Няўзораў быў і ёсць папулярным «нацыянальна-патрыятычным» журналістам і палітыкам з Санкт-Пецярбургу. Выступаючы супраць кіроўных колаў падчас перабудовы, Няўзораў у палітычным сэнсе перайшоў ад антыкамуністычнага манархізму да нацыянал-бальшавізму (Laqueur, 1993: 269).

атрымаўшы 80,1 % галасоў (Екадумаў, 2001). Расійская «нацыянал-патрыятычная» прэса трыумфавала ад перамогі Лукашэнкі.

У газеце «Завтра» Аляксандр Няўзораў залічыў Лукашэнку ў шэрагі антызаходняга руху. *«Лукашэнка – чалавек наш [...] Ён у Думе адразу і ясна абраў бераг – бераг, як кажуць нашыя апаненты, чырвона-карычневый, я лічу, што ўрэшце Лукашэнка будзе рабіць тое, што неабходна народу [...] Я спадзяюся, што змаганне і праца яго будзе на карысць Беларусі і ўсёй нашай Радзіме»* (Невзоров, 1994).

Іншыя «нацыянальна-патрыятычныя» часопісы віталі перамогу Лукашэнкі як *«вызваленне ад змроку рынкавай эканомікі і радыкальнага рэфарматарства»* і чакалі вяртання часу, калі *«нацыянальныя каштоўнасці зноў зробіцца вызначальнымі ў жыцці людзей»* (Володин¹¹, 1994). Лукашэнка, у сваю чаргу, пазіцыянаваў сябе як ратавальніка славянафільскай традыцыі: *«Людзі глядзяць на Беларусь як на ратавальніцу Славянскай цывілізацыі, і мы павінны выратаваць гэтую цывілізацыю!»* (Лукашэнка..., 1995).

III. Рэжым Лукашэнкі як унікальны феномен у Еўропе

Ура-патрыятычная форма палітычнай настальгіі, з упорам на за-

кон, парадак і патрэбу аднавіць Саюз, эфектыўна ўжывалася Лукашэнкам дзеля кансалідацыі ды ўмацавання ўлады. Ён па-майстэрску абуджаў згадкі пра былую славу і выбудоўваў аснову сваёй палітычнай магутнасці на падмурках выбарачнага шанавання памяці пра мінулае. Лукашэнка хутчэй задавальняе, чым фармуе светагляд значнай часткі беларускага насельніцтва (Eke & Kuzio, 2000; Leshchenko, 2004). У 1994 г. Лукашэнка сцвярджаў, што асноўны супраціў уз'яднанню славянскіх земляў сыходзіць ад *«кіроўных колаў Захаду, сусветнага капіталу. Але не іхным інтарэсам маем мы служыць, а волі народу»*¹².

Шуканне палітычнай легітымнасці ў гісторыі асабліва істотнае для недэмакратычных рэжымаў, якія не могуць законна давесці, што заручыліся падтрыманнем і галасамі сваіх грамадзянаў (Karlsson, 1999: 37). Лукашэнку дапамаглі разыходжанні сярод нацыянальнага беларускага руху, якія не спрыялі эфектыўнасці апазіцыі (Федута, 2005: 75). Беларускі народны фронт, які непрацяглы час пасля разгону путчу ў жніўні 1991 г. быў дамінантнаю сілай у беларускай палітыцы, быў прынцыпова антыкамуністычны і выступаў супраць далейшай русіфікацыі. Радыкалізм і элітызм ягоных лідэраў быў на руку Лукашэнку, бо непарушны супраціў Фронту ў дачыненні двухмоўя не супадаў з поглядамі большай часткі

¹¹ Эдвард Валодзін – вядомы прэс-публіцыст, быў вядучым апанентам перабудовы (Laqueur, 1993: 248).

¹² Лукашэнка, цыт. паводле: Степаненко, 1994.

насельніцтва, якое падтрымлівала палітыку Лукашэнкі ў афіцыйным вяртанні да білінгвізму¹³.

IV. Аўтарытарызм

З пэўнаю доляю спрашчэння ў палітычным развіцці Беларусі з часу атрымання незалежнасці можна вылучыць тры адметныя фазы. Першая фаза (1991–1994 гг.) – перыяд незалежнасці, лібералізацыі ды ўсталявання нацыянальных дэмакратычных інстытуцыяў; другая – перыяд канфлікту паміж прэзідэнтам і парламентам, умацаванне прэзідэнцкай улады коштам узнікнення новых інстытуцыяў (1994–1996 гг.). Пачынаючы з 1997 г. Беларусь характарызуе аўтарытарнае дэспатычнае кіраванне аднаго чалавека, якое ўвесь час узмацняецца (Abrahamson, 1999: 85).

Новы кірунак руху краіны суправаджала змена дзяржаўнай сімволікі. Пасля прыходу да ўлады ў 1994 г. Лукашэнка амаль адразу распачаў медыя-кампанію для дыскрэдытацыі дзяржаўных сімвалаў Беларусі пасля 1991 г. «Пагоня» і бел-чырвона-белы сцяг звязваліся з фашысцкімі калабарантамі ў 1941–1944 гг. (Kotljarchuk, 2004: 61). У наступным годзе, пасля таго як Лукашэнка вярнуў савецкую дзяржаўную сімволіку ў крыху зме-

ненай форме, старыя сімвалы рытуальна прынізілі ды разарвалі (Eke & Kuzio, 2000: 527)¹⁴.

Стивэн Ік і Тарас Кюзэ падкрэсліваюць, што карані аўтарытарызму ў Беларусі – вельмі глыбокія. Апытанне грамадскай думкі ў 1997 г. пра тое, які тып палітыка найлепш пасуе, каб вывесці былы Савецкі Саюз з крызісу, прадэманстравала, што 30,4% насельніцтва аддаюць перавагу палітыку андропаўскага кшталту, а 18% рэспандэнтаў назвалі Іосіфа Сталіна (Eke & Kuzio, 2000: 536).

Шыла Фіцпатрык піша, што «ў адрозненне ад нацыстаў, савецкія камуністы не мелі прынцыпу *Правдыра, але яны тым не менш мелі правядырскую практыку*» (Fitzpatrick, 1999). Практыка Лукашэнкі ёсць антыпарламенцкаю, у ёй палітычнае жыццё арганізуецца вакол лідэра, які бачыцца ўвасабленнем дзяржавы. Партыі, заканадаўчая і судовая ўлада ў гэтым спосабе грамадскай арганізацыі лічацца абавязанымі яму асабіста. Уся ўлада сыходзіць ад лідэра, сама асоба якога ўвасабляе дзяржаўныя паўнамоцтвы. Сцяг і герб, уведзеныя Лукашэнкам, часта малююцца побач з выяваю прэзідэнта на прапагандысцкіх плакатах, у тэлетрансляцыях і праз абавязковую прысутнасць герба і сцяга ў дзяржаўных установах (Leshchenko, 2004: 338, 342).

¹³ У траўні 1995 г. 83,1% выбарцаў аддалі свае галасы за прапанову Лукашэнкі вярнуць рускай мове статус другой дзяржаўнай (Протокол Центральной комиссии..., 1995).

¹⁴ Хаця Узбекістан і Таджыкістан таксама паўторна ўвялі ў абарачэнне свае гербы савецкай эпохі, Беларусь ёсць адзінаю постсавецкаю рэспублікаю (акрамя непрызнанай Прыднястроўскай Малдаўскай Рэспублікі), якая вярнула сцяг савецкай эпохі.

Выкладанне гісторыі зноў вярнулася пад строгі палітычны кантроль. Улады забаранілі падручнікі гісторыі, выдадзеныя паміж 1991 і 1995 гг., і замянілі іх савецкімі рускамоўнымі выданнямі (Kotljarchuk, 2004: 69; Republic of Belarus..., 1999). Прэзідэнт, які пэўны час працаваў настаўнікам гісторыі, падрабязна зацікавіўся праблемай яе выкладання. Асабліваю цікавасць для яго ўяўляе гісторыя Вялікай Айчыннай вайны ды эпохі Сталіна. У рыторыцы беларускага лідэра адчуваецца шмат адгалоскаў сталінізму.

Значная частка мабілізацыі пад уладаю цяперашняга рэжыму была здзейсненая на падставе палярызацыі грамадства і адсылання да вобразу радзімы ў небяспецы, якой пагражае варожы вонкавы свет. Лукашэнка паказвае сябе ў якасці ахвяры змоваў і абаронцы свайго народу ад ворагаў, замежных і ўнутраных. У імя нацыянальнай бяспекі была задуманая апазіцыя, а вобраз дзяржавы ў асадзе, аточанай ворагамі, быў і ёсць найбольш істотным для стабільнасці і выжывання рэжыму (Коктыш, 2003: 39). Крытыка рэжыму з боку Захаду часта параўноўваецца з нацысцкай агрэсіяй перыяду вайны (Leshchenko, 2008).

Падобная ж рыторыка накіроўвалася і супраць нацыянальнай апазіцыі ў межах краіны, якую параўноў-

валі з нацыстамі і фашыстамі, а таксама ворагамі народу¹⁵. Лукашэнка атрымаў падобную рыторыку ў спадчыну ад камуністычнага кіраўніцтва БССР, якое рэгулярна і даволі паспяхова яе выкарыстоўвала (Marples, 1996: 120–121).

V. Расійская пагроза: змена палітыкі Пуціна і новае адкрыццё Лукашэнкі

Ключавым момантам палітычнай праграмы Лукашэнкі было аднаўленне Савецкага Саюзу. Як прэзідэнт Беларусі, Лукашэнка хутка зрабіўся рухавіком працэсу рэінтэграцыі рэспублікаў былога СССР. 2 красавіка 1996 г. Расія і Беларусь абвясцілі «саюз», за якім ішло прыняцце «Саюзнай дамовы», падпісанай 2 красавіка 1997 г. Ідэя заключалася ў тым, каб стварыць саюзную дзяржаву з агульнымі грашыма, выкананнем па чарзе абавязкаў прэзідэнта, з урадам і агульным парламентам (з чальцамі, дэлегаванымі нацыянальнымі парламентамі) (Marples, 2005: 43; Timmermann, 2002: 283–286). Прайшло больш за дзесяць гадоў пасля падпісання дамоваў, аднак абедзве краіны захоўваюць свае нацыянальныя валюты, і відавочна, што гэты саюз ёсць саюзам ўсё больш няроўных партнёраў. Эканоміка, уп-

¹⁵ Беларусь у гэтым сэнсе не унікальная. Нядаўна Уладзімір Пуцін звярнуўся да падобнай рыторыкі. Падчас святкавання 62-х угодкаў перамогі над нацысцкаю Нямеччынаю Пуцін заявіў у дачыненні Злучаных Штатаў, што «*ў гэтых новых пагрозах – як і ў часы Трэцяга Рэйху – усё тая ж пагарда да чалавечага жыцця, тая ж прэтэнзія на сусветную выключнасць і дыктат*» (Verbatim, 2007: 10).

лыў і моц Расіі моцна пераўзыходзіць беларускія.

Заняцце расійскага прэзідэнцкага крэсла Уладзімірам Пуціным можа разглядацца як паваротны пункт у постсавецкіх беларуска-расійскіх адносінах. Пуцін кіраваўся намерам узмацніць расійскі ўплыў у Беларусі, не аддаючы занадта шмат яе зменліваму і непрадказальнаму прэзідэнту. У Пуціне Лукашэнка знайшоў суперніка на месца лідэра-правадніка інтэграцыі. У той час як для Барыса Ельцына дамова паміж Расіяй і Беларуссю была палітычна істотнаю, Пуцін вельмі нязначна цікавіўся гэтым пагадненнем.

У жніўні 2002 г. Пуцін раптоўна абвясціў новую палітыку ў дачыненні Беларусі, якая змяніла саму прыроду расійска-беларускіх адносін. Расійскі прэзідэнт шакаваў Лукашэнку прапановаю расфармаваць Беларусь і ўвайсці ў «сям'ю федэральных суб'ектаў» (Расійскую Федэрацыю) асобнымі абласцямі (Шевцов, 2005: 66). Гэта, як мяркуе Рыгор Іофе, «магчыма, было адзіным сур'ёзным знакам, дадзеным Лукашэнку, за ўвесь ягоны тэрмін знаходжання на пасадзе прэзідэнта» (Ioffe, 2007c: 353).

Палітычнае становішча Лукашэнкі раптоўна змянілася; Пуцін не проста скраў ягоную палітычную платформу. Як выявілася, ён пераўзышоў беларускага лідэра ў парыве да рэінтэграцыі. Плары саюзу, як падавалася, памерлі, а будучыня Лукашэн-

кі здавалася няпэўнаю. Некаторыя расійскія газеты адкрыта выказвалі меркаванні, што яму засталіся лічаныя дні пры ўладзе (Winiarski, 2002a).

Адразу пасля жніўня 2002 г. падтрыманне Лукашэнкі дасягнула найніжэйшай кропкі¹⁶. Крызіс 2002 г. стаўся каталізатарам новай палітычнай лініі Мінску і распачынення новай палітыкі нацыятварэння. Праект ўсталявання новай дзяржаўнай ідэалогіі стартаваў увесну 2003 г., па слядах адмысловлага семінару, арганізаванага прэзідэнтам (Лукашэнка, 2003).

Лукашэнка апісваў Беларусь і СССР у біялагічных тэрмінах, як арганізмы. Ён згадваў пра эпоху перабудовы як пра інфекцыю, якая прывяла да разбурэння вялікай дзяржавы. Інфекцыю і фізічны ўпадак дзяржавы, які ішоў за ёй, Лукашэнка звязваў з адсутнасцю павучальнай ідэалагічнай структуры.

«Если иммунитет ослабевает, любая, даже самая незначительная, инфекция становится смертельной. Точно так же с государством: когда разрушается идеологическая основа общества, его гибель становится только делом времени, каким бы внешне государство ни казалось сильным и грозным» (Лукашэнка, 2003).

Пасля ўвядзення прэзідэнтам новай «ідэалогіі» ў 2003 г. змянілася і палітычная мова рэжыму. Замест заклікаў да інтэграцыі з Расіяй усё часцей ўслаўляліся беларуская

¹⁶ Паводле стану на верасень 2002 г. ягонае падтрыманне складала 27%; да верасня 2005 г. гэтая лічба вырасла да 47,3% (Быковский, 2006). Цыт. паводле: Ioffe, 2007a: 40.

дзяржаўнасць і незалежнасць. Падчас кампаніі 2004 г. па выбарах у Нацыянальны сход з'явіўся патрыятычны слоган «За Беларусь» (Казакевіч, 2005). Лукашэнка гэтым разам вызначыў сябе як патрыёта, нязломнага абаронцу беларускай незалежнасці і суверэнітэту.

Не пакідаючы рыторыкі ў савецкім стылі, Лукашэнка наоў стварыў сваю палітычную платформу. Звыклія абвінавачанні ў нявернасці і здрадзе, што прэзідэнт ужо доўгі час закідаў унутранай апазіцыі ды Заходняму свету, былі цяпер перапрацаваныя, перапакаваныя і выкарыстаныя з мэтай мабілізацыі супраць Пуціна.

Андрэй Казакевіч сцвярджае, што *«гістарычная традыцыя і культурная ідэнтыфікацыя маюць у кантэксце дзяржаўнай ідэалогіі перыферыйнае значэнне. Гэта значыць, што адначасова яна можа ўтрымліваць некалькі версій гісторыі і культурнай ідэнтыфікацыі, не парушаючы сваю цэласнасць»* (Казакевіч, 2005: 138).

Яна адрозніваецца ад ідэалогіі падобных праектаў у іншых аўтарытарных постсавецкіх рэспубліках. У адрозненне ад Ніязава, Назарбаева, Аліева і Кучмы, Лукашэнка не апублікаваў «кананічнага» тэксту па дзяржаўнай ідэалогіі. Тым не менш яна ёсць атожылкам глыбока ўкрапанай палітычнай традыцыі. Гэта спроба Лукашэнкі прыўласціць спад-

чыну і палітычную культуру знаёмай мовы, сімвалізму і гістарычных адсылак дзеля ўмацавання своеасаблівай формы палітычнага папулізму.

Андрэй Казакевіч называе ідэалогію Лукашэнкі «праектам ідэнтычнасці» і спробаю стварыць новае адчуванне нацыянальнай еднасці, падмацаваць падтрыманне рэжыму і забяспечыць яго стабільную будучыню. «Ідэалогія» ўвялі ў якасці абавязковага прадмету ва ўніверсітэтах. Афіцыйная ідэалогія, паводле фармулёўкі аднаго з падручнікаў, які стаўся абавязковым для вывучэння на ўніверсітэцкім узроўні, падкрэслівае, што *«менавіта любоў да Радзімы робіць чалавека па-сапраўднаму шчаслівым [...] І дзе б чалавек ні быў, радзіма, як і маці, у яго заўжды адна»* (Князев і Решетников, 2004: 80).

Як і іншыя нацыяналізмы, «беларуская ідэалогія» Лукашэнкі засяроджваецца больш на эмоцыях, чым інтэлектуальнай сутнасці, і прызначаецца для забеспячэння легітымнасці праекту нацыятварэння¹⁷. Цягам сваёй палітычнай кар'еры Лукашэнка змяняў стаўленне да шэрагу палітычных пытанняў, але нязменным заставалася выкарыстанне ім рыторыкі, гістарычных рэферэнцыяў і сімвалізму ў савецкім стылі (Marples & Rudling, 2009: 225–244). Глыбокая прывязанасць Лукашэнкі да Вялікай Айчыннай вайны – краевуголь-

¹⁷ «Нацыянальная ідэалогія» мае шмат прыхаваных адсылак да рыторыкі сталінскай эпохі, асабліва часоў вайны. *«Савецкі патрыятызм – гэта палымянае пачуццё бязмежнай любові, безумоўнай адданасці роднай краіне, найглыбейшай адказнасці за яе лёс, за яе абарону – нараджаецца ў найглыбейшых нетрах нашага народу»*, – так апісвала «Правда» савецкі патрыятызм у сярэдзіне 1930-х гг. (Brandenberger, 2002: 28).

нага каменя гэтай «ідэалогіі» – ёсць больш эмацыйнаю, чым інтэлектуальнаю, сканцэнтраванаю хутчэй на форме, чым змесце (Margles, 2006: 362).

VI. Гістарычныя вобразы ў палітычнай рыторыцы пасля 2002 г.

Рэжым часта звяртаецца да вобразаў вайны. У 2004 г., у звязку з 60-годдзем вызвалення Беларусі, Лукашэнка акрэсліў апазіцыю як «*идейных потомков фашистских пособников*» (Лукашенко, 2004)¹⁸. Падчас святкавання Дня перамогі 9 траўня 2005 г. у Мінску Беларускае тэлебачанне прадставіла ветэранаў і прасавецкіх партызанаў Вялікай Айчыннай вайны як «*гонар і сумленне нашай нацыі*», заяўляючы, што абавязкам цяперашніх беларускіх салдатаў ёсць «*жыць і дзейнічаць паводле духу герояў Вялікай Айчыннай вайны*» (Belarus TV, 2005).

Падчас святкавання 60-х угодкаў перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне хадзілі чуткі, што адбудзецца палітычная рэабілітацыя Сталіна. Дзяржаўныя кнігарні былі заваленыя 700-старонкавым прысвячэннем дыктатару пад назваю «Сталіну,

Европа, поклонись!» (Скобла, 2005; Maksymiuk, 2005)¹⁹. У снежні 2005 г. з нагоды дня народзінаў Сталіна беларускае дзяржаўнае тэлебачанне прадэманстравала дакументальны фільм пад назваю «Генералісімус», у якім Сталін паказваўся ў станоўчым святле, а віна за палітычны тэрор 1930-х гг. ускладалася на этнічныя меншасці, такія як габрэі (Stalin's Return..., 2005)²⁰.

Лукашэнка, які акрэслівае сябе як гісторыка і эканаміста, часта выказваў незадавальненне з нагоды таго, якім чынам малюецца вобраз Сталіна: «*Перестаньте клеймить руководителей страны тех времен, начиная от руководителя главного нашего Сталина и заканчивая другими! Прекратите это делать! Нас в то время не было, и мы не знаем, как было на самом деле. Я только могу предполагать, занимая примерно аналогичную должность [як Сталін], как это всегда делается*» (Лукашенко в разрезе, 2005).

У чэрвені 2006 г. Лукашэнка больш падрабязна акрэсліў сваю думку наконт таго, што ўсе постсавецкія гістарычныя ацэнкі Сталіна заснаваныя на хлусні: «*Вьяўляецца, што сучасныя кнігі пра кіраўнікоў дзяржаваў і гістарычных асобаў утрымліваю-*

¹⁸ Дзякую Наталлі Лешчанка за гэтую спасылку.

¹⁹ На вокладцы прыводзіцца наступны ўступ да кнігі: «*О формировании характера будущего неуёмного революционера Иосифа Джугашвили ... о его безоглядной борьбе за практическое осуществление идей справедливого социального устройства общества; титанических усилиях для освобождения своего народа и всей Европы от коричневой чумы фашизма; вожде, литераторе, дипломате, христианине, отце, товарище [...] Адресуется руководителям, политикам, историкам, широкому кругу читателей*» (Гуменюк, 2004).

²⁰ Крыніца прыводзіць словы беларускага гісторыка Ігара Кузняцова.

ць каля 80 % хлусні. Што датычыць кіраўнікоў савецкага часу, пачынаючы ад Уладзіміра Ільіча Леніна і Іосіфа Сталіна да сучасных кіраўнікоў, гэтая доля дасягае 100 %. Нас змушаюць забыць пра ўсе вялікія ўчынкi гэтых людзей...» (Belarus president..., 2006).

У кастрычніку 2006 г. у Беларусі апублікавалі новую гісторыю КДБ пад назваю «Шчыт і меч Бацькаўшчыны». У ёй праслаўляецца гераізм таемнай паліцыі, у той жа час збольшага ігнаруецца дзейнасць НКУС у другой палове 1930-х гг. (Мазуркевич, 2006; Игорь Кузнецов..., 2006)²¹. «*Яе хочацца чытаць і чытаць*», – заяўлялі захопленыя функцыянеры КДБ падчас прэзентацыі кнігі ў клубе імя Фелікса Дзяржынскага ў Мінску (Мазуркевич, 2006).

Аднак рэабілітацыі Сталіна не адбылося, а ўшанаванне яго не сталася часткай афіцыйнай ідэалогіі. Сталін ані крытыкуецца адкрыта, ані ўслаўляецца афіцыйна, але ў той жа час подзвігі савецкага рэжыму, асабліва яго перамога ў Вялікай Айчыннай вайне, ёсць ключавым складнікам савецкай настальгіі – цэнтральнай для афіцыйнай ідэалогіі.

VI. Польская «пагроза»

Рыторыка Лукашэнкі перажыла эвалюцыю ад акцэнтавання патрэбы аднаўлення саюзу да савецкага беларускага патрыятызму і падкрэслівання таго, якім чынам беларускія культурныя каштоўнасці і палітыч-

ныя традыцыі адрозніваюць Беларусь ад Расіі. Беларускі патрыятызм Лукашэнкі ёсць больш грамадзянскім, чым этнічным, афіцыйны патрыятызм робіць акцэнт на сувязь з зямлёй і тэрыторыяй (Казакевіч, 2005). У той жа час, гэтая традыцыя, карані якой сыходзяць у савецкую палітыку, не ёсць вольнай ад этнічных кампанентаў. Пры гэтым «нацыянальны» палітычны наратывы Лукашэнкі больш падкрэслівае адзінства ўсходніх славянаў, чым акцэнт на нацыянальную адметнасць беларусаў.

З гэтай нагоды польская меншасць рэпрэзентуецца як «Іншы», частка асобнай цывілізацыі ды патэнцыйны вораг рэжыму (Radzik, 2005: 166). Вобраз польскай культуры як «чужой» можна пабачыць у расійскім нацыяналізме XIX ст. Вобраз Польшчы як варожай дзяржавы, а таксама палякаў як культурна і сацыяльна чужых для ўсходніх славянаў перыядычна ўзнікаў у сталінскай прапагандзе, якая адлюстроўвала добра задакументаваную засяроджанасць Сталіна на Польшчы. Палякі былі выключаныя з наратыву пра ўяўленую савецкую супольнасць «дружбы народаў», і доля этнічных палякаў сярод ахвяраў сталінскага тэрору аказалася вельмі высокаю (Martin, 2001: 321, 339)²².

Неаднаразовы наступ уладаў на незалежныя польскія культурныя аб'яднанні часам суправаджаўся антыпольскаю рыторыкаю, якая нагадвала сталінскую эпоху, калі незалежныя польскія культурныя асацы-

²¹ Рэцэнзію на кнігу гл.: Липский, 2007.

²² Пра міф «дружбы народаў» як савецкую ўяўленую супольнасць гл.: тамсама, с. 461.

яцыі паказваліся як пагроза для нацыянальнага адзінства і грамадскага парадку (Bordering on Madness..., 2005; Kościński, 2005: 7).

У жніўні 2005 г. МЗС Беларусі абвінаваціла беларускія польскія арганізацыі ў тым, што яны ёсць «шпіёнскім цэнтрам», які нібыта «ўмешваецца ва ўнутраныя справы суверэннай дзяржавы». Лукашэнка абвінаваціў Польшчу ў выношванні планаў акаталічвання і падпарадкавання Беларусі (Radzik, 2005: 164)²³. Вечаровыя навіны на кантраляваным дзяржаваю Беларускам тэлебачанні паказалі раз'юшаных пенсіянераў, якія абражалі Польшчу, у той час як пралукашэнкаўская газета «Рэспубліка» абвінаваціла Польшчу ў змове для перанясення мяжы і вяртання памежных раёнаў са значным адсоткам палякаў сярод насельніцтва (ТТ-АФР, 2005).

Ізноў беларускі прэзідэнт звярнуўся да рыторыкі замежнай пагрозы. «Мы на парозе вельмі сур'ёзнай канфрантацыі. Вядома, Амерыка, Захад паспрабуюць дэстабілізаваць сітуацыю тут усімі магчымымі спосабамі. Яны распрацавалі пэўную тактыку, якая можа ўключыць нават інтэрвенцыю ў нашу краіну, – заявіў Лукашэнка, дадаўшы: – Я хачу папярэдзіць, што мы пра гэта ведаем. Мы ведаем, як супрацьстаяць інтэрвенцыі» (Maunk, 2005). Вобраз паляка як «чужога» зноў узнік падчас выбарчай кампаніі 2006 г., калі афіцыйныя медыі малявалі вобраз Аляксандра Мілінкевіча, галоўнага

апазіцыйнага кандыдата, як каталіка «польскага кшталту», што адкрыта падтрымлівае цесныя стасункі з палякамі²⁴.

VII. Трэці тэрмін Лукашэнка: энергетыка і адносіны з Расіяй

Нягледзячы на знікненне палітычных апанентаў і грубыя парушэнні правоў чалавека, нават апаненты Лукашэнка не маглі адмовіць таго факту, што яго падтрымлівае прыкладна палова жыхароў і ён нашмат апырэджае ўсіх патэнцыйных супернікаў (Forbrig, Marples & Demeš, 2006: 11; Ioffe, 2003b: 1009; Marples, 2005: 896).

Пенсіянеры складаюць касцяк электарату Лукашэнка, у той час як сярод моладзі ён карыстаецца нізкаю папулярнасцю. Прэзідэнт мае шмат прыхільнікаў сярод менш адукаваных слаёў грамадства, вясковага насельніцтва, жыхароў найбольш усходніх абласцей Беларусі і жанчын (Манаев, 1998: 280). Старэйшае пакаленне пенсіянераў, у прыватнасці, жыве адносна камфортна і складае палітычную базу для прэзідэнта. У даследаванні 2007 г. Беларусь нават апісвалася як «грамадства задаволеных пенсіянераў» (Вардомацкі і Ніколюк, 2007).

Аднак ацэнкі эканамічнай дзейнасці рэжыму Лукашэнка розныя. Некаторыя аглядальнікі падкрэсліваюць эканамічныя дасягненні рэжыму як крыніцу падтрымання, акцэнтуючы ўвагу на тым, што Беларусь ёсць

²³ Цыт. паводле: Mironiwickz, 1997.

²⁴ Сам Мілінкевіч сцвярджаў, што паходзіць з праваслаўнай сям'і.

«найбольш хутка растучай эканомікай у Еўропе» (Ioffe, 2007b: 69), і на тым, што Лукашэнка «здолеў забяспечыць штогадовы 8–11% эканамічны рост пачынаючы з 2001 г. і значна павысіць заробкі» (Ioffe, 2007a: 49). Эканамічны рост апошніх гадоў у Беларусі быў большы, чым у Расіі ды на трэцім месцы паводле хуткасці ў СНД, складаючы 9,9% росту ў 2006 г. (CIS Statistics...).

Крытыкі акцэнтуюць увагу на тым, што большая частка афіцыйнай эканамічнай статыстыкі, выпушчанай беларускім урадам, была і ёсць зманліваю, і трэба мець на ўвазе, што ў 2002 г., падчас змены пуцінскай палітыкі ў дачыненні Беларусі, беларуская эканоміка складала 3% ад расійскай, у той час як насельніцтва Беларусі складае 7% ад насельніцтва Расіі (Winiarski, 2002b).

Такім чынам, беларускі ВУП на душу насельніцтва, выражаны ў далярах, а гэта 8 100 даляраў за 2006 г., трэба параўноўваць з расійскімі 12 200 далярамі (The CIA World...). У 2007–2008 гг. Беларусь заняла 64-е месца ў сусветным рэйтынгі, падняўшыся на тры пазіцыі, у той час як Расія апусцілася на дзве пазіцыі ды заняла 67-е месца (Human Development Report..., 2007: 245).

Цягам апошніх гадоў і Расія, і Беларусь развіваліся ў кірунку аўтарытарнага кіравання (Kekic, 2007; The Economist..., 2008: 3–5). Як заўважыла Наталя Лешчанка, беларускае тэлебачанне робіцца ўсё больш «нацыянальным», і ў цэнтры яго ўвагі – ідэя пра тое, што беларуска-расійская мяжа ёсць міжнароднаю мяжою паміж дзвюма незалежнымі дзяржа-

вамi. Гэта дэманструе, што адбылася істотная змена ў параўнанні з савецкім часам.

Суверэнiтэт быў выкарыстаны, каб збудаваць «вонкавую абарончую абалонку» Беларусі. Паводле абвiнчвання ў «дыскрэдытацыі беларускага ўраду» ў Беларусі перапынілі трансляцыю праграмаў расійскага тэлебачання, што ў 2002 г. стала мэтай афіцыйнай палітыкі (Leshchenko, 2004: 346). Сфальсіфікаваныя вынікі прэзідэнцкіх выбараў у сакавіку 2006 г., у якіх Лукашэнка афіцыйна набраў 82,6% галасоў выбарнікаў, суправаджаліся жорсткімі дзеяннямі, у межах якіх былі арыштаваныя сотні апанентаў рэжыму і зачыненыя дзесяткі няўрадавых арганізацыяў (Forbrig, Marples & Demeš, 2006: 12).

Нягледзячы на змены ў сваёй палітыцы ў дачыненні Беларусі, рэжым Пуціна быў адзіным еўрапейскім урадам, які прызнаў гэтыя выбары легітымнымі. Са свайго боку, Лукашэнка захаваў падтрыманне сярод «нацыянальна-патрыятычнага» лагера Расіі. Пасля «элегантнай» перамогі Лукашэнка і абрання на трэці тэрмін «чырвона-карычневыя» пісьменнікі, пад кіраўніцтвам Юрыя Бондарова, аднымі з першых павіншавалі беларускага лідэра (Бондарев и др., 2006).

2006 год, першы год трэцяга тэрміну Лукашэнка, сутыкнуў беларускага лідэра з шэрагам палітычных выклікаў. Адным з наступстваў пагаршэння адносiнаў з Расіяй была сур'езная спрэчка наконт паставак энергіі ў Беларусь. Краiна амаль цалкам залежыць ад вонкавага свету ў забеспячэнні энергіяй, і газавы крызіс зімою 2006–2007 гг.

прывёў Беларусь фактычна на мяжу эканамічнага крызісу.

Адчуўшы ціск Расіі, Лукашэнка зноў абাপёрся на рыторыку Вялікай Айчыннай вайны: «*Но знаете, какую нам предложили цену на газ? Больше, чем Германии. Кто бы мог подумать полвека назад, что вы немцам будете продавать газ дешевле, чем белорусам?*» (Лукашенко, 2006).

Перапынення паставак газу з Расіі ўдалося ў апошні момант пазбегчы, але ў выніку кампрамісу, якім завяршыўся канфлікт, кошт на газ для Беларусі вырас удвая – з 45 да 100 даляраў за 1 000 кубаметраў, акрамя таго дадалося разуменне, што цягам пяці гадоў сума, якую Беларусь будзе плаціць за газ, дасягне міжнароднага рынкавага ўзроўню (ТТ-АФР, 2007). Пуцін ужыў палітыку ціску праз кантроль над пастаўкамі энергіі, якая выкарыстоўвалася супраць некаторых іншых краінаў СНД (Follath & Scherr, 2007).

Падчас энергетычнага канфлікту з Расіяй некаторыя шматгадовыя прыхільнікі Лукашэнкі, напрыклад, Сяргей Бабурын – на той час намеснік спікера расійскай Дзяржаўнай Думы і віцэ-старшыня Парламенцкай Асамблеі Саюзу Беларусі і Расіі, – пачалі выкарыстоўваць у дачыненні будучыні беларуска-расійскага саюзу рыторыку, блізкую да пуцінскай.

Сяргей Бабурын заявіў, што «*працэс стварэння саюзнай дзяржавы на цяперашні час знаходзіцца ў глыбокім крызісе*». З мэтай узнавіць інтэграцыю Бабурын прапанаваў но-

вае імя і канцэпцыю для аб'яднанай дзяржавы: «*Мы прапаноўваем, каб да цяперашняга часу «безназоўная» [беларуска-расійская] аб'яднаная дзяржава называлася Расійскі Саюз*»²⁵. Такая рыторыка з вуснаў старога прыхільніка Лукашэнкі ілюструе тое, што беларускі лідэр страціў ініцыятыву ў саюзе. У той жа час папулярнасць Пуціна ў Беларусі рэзка ўпала пасля таго, як ён прапанаваў паглынанне краіны Расіяй (Ioffe, 2007a: 41–42).

Заклучэнне

Распад савецкай сістэмы выклікаў адчуванне страты і збянтэжанасці. Беларусь была не падрыхтаваная да незалежнасці, часткова з прычыны слабага развіцця нацыянальнай самасвядомасці, перарванага савецкай ідэнтычнасцю. Узнесены на вяршыню ўлады ў 1994 г. як папулісцкі кандыдат на антыкарупцыйнай платформе і хвалі савецкай настальгіі, Лукашэнка ўмела задавальняў тыя групы беларускага грамадства, якія страцілі на балесным эканамічным пераходным перыядзе. Цягам першых васьмі гадоў ягонаў улады гэтая настальгія была павязаная са спадзевамі на аднаўленне саюзу з Расіяй. Пры Пуціне гэты кірунак перастаў спрацоўваць.

Нягледзячы на змяненне палітычнай сітуацыі пасля сыходу Ельцына з палітыкі, пэўныя тэмы ды ідэі ў рыторыцы Лукашэнкі застаіся нязменнымі. Ён вярнуў на цэнтральнае месца ў палітычным дыскурсе пэўныя

²⁵ Назва, якую прапанаваў Бабурын, дэманструе ідэю пра ўключэнне Беларусі ў Расійскую Федэрацыю (Леонов, 2006).

беларускія савецкія традыцыі, сімвалы і каштоўнасці. Калектывізм, патрыятызм, гераізм і самаахвярнасць пазіцыянуюцца ў якасці ключавых цнотаў у рыторыцы Лукашэнкі. Прэзідэнт вярнуў савецкае мінулае і прыняў расійскую мову ў якасці часткі агульнай савецкай ці постсавецкай ідэнтычнасці для Беларусі.

Выкарыстоўваючы мову масаў, а не інтэлігенцыі, рыторыка і форма рэжыму Лукашэнкі былі савецкімі, а не нацыянальнымі, нават нягледзячы на тое, што ён усё больш артыкулюе гэтую палітыку ў імя «нацыі» ці «нацыянальных» інтарэсаў. Дзякуючы свайму кантролю над медыямі Лукашэнка здолеў стварыць палітычную нішу, даволі прывабную для значнай часткі грамадства, асабліва жанчын, вясковага насельніцтва і старэйшых пакаленняў, досвед якіх сфармаваўся ў межах савецкай сістэмы. Выкарыстанне звыклай мовы і савецкіх рэфарэнцыяў забяспечыла адчуванне пераемнасці і было выкарыстанае як аснова для мабілізацыі грамадства.

«Ідэалогія» Лукашэнкі мае на мэце захаванне ягонаў улады і кансалідацыю дзяржавы. Пачынаючы з 2002 г. яе фокус перасунуўся ад савецкага аднаўлення да нацыянальнай кансалідацыі. Беларусь усё часцей акрэсліваецца як дзяржава беларусаў, а вызначальным крытэрам ёсць этнічная прыналежнасць ядра яе супольнасці. Да таго ж, гэта дапамагло беларускай супольнасці вылучыцца адрознасцю ад сваіх суседзяў, зацвердзіць палі-

тычныя і этнічныя межы ў тых сферах, дзе яны раней былі слабыя.

Форма нацыяналізму Лукашэнкі была збольшага этнічна інклюзіўная, аднак яна таксама выкарыстоўвалася для стварэння вобразу варожага «іншага» – Польшчы, Захаду і ўсё часцей Расіі – у межах рыторыкі, якая нагадвала сталінскія часы.

Ідэя незалежнасці Беларусі паступова робіцца агульнапрынятаю. Паводле апытанняў, беларусы адчуваюць вышэйшую ступень гонару за сваё грамадзянства, чым іхныя бліжэйшыя суседзі па СНД (Водолажская, 2006; White, Korosteleva & Löwenhardt, 2005: 147). Лукашэнка прадэманстравалі павышэнне адкрытасці ў дачыненні традыцыяў нацыянальнай апазіцыі, беларускі лідэр свядома малюе сваё нацыятварэнне як пераемнае з БССР. Савецкая і нават нацыянал-бальшавіцкая рыторыка саслужыла яму добрую службу ў справе мабілізацыі самых прасавецкіх сегментаў грамадства. У гэтых колах прэзідэнт карыстаецца пэўнаю папулярнасцю ў Расіі ды іншых краінах СНД²⁶.

Нацыятворчы праект Лукашэнкі ўтрымлівае большасць складнікаў класічнага нацыяналізму – нацыянальную мабілізацыю, нацыянальныя святы, рытуалізацыю мінулага. Савецкія рэфарэнцыі, якія былі часткаю парадку дня пры аднаўленні саюзу з Расіяй, захаваліся нават пасля таго, як праект саюзу заглох. Цяпер у масавай свядомасці ўсталёўваецца

26. Гл., напрыклад, інтэрнэт-форум <http://lukashenko2008.ru/> (Дата доступу : 21 сакавіка 2010 г.).

ясная мяжа паміж Расіяй і Беларуссю. Сыход Лукашэнкі наўрад ці дасць зваротны ход працэсу нацыянальнай кансалідацыі ды мабілізацыі, нават калі ўведзеныя ім новыя дзяржаўныя сімвалы будуць аспрэчвацца (Lalkou, 2010; Kotljarchuk, 2004).

Аднак, нягледзячы на рост масавай ідэнтыфікацыі з беларускаю дзяржаўнасцю, моцнаю застаецца савецкая ці постсавецкая ідэнтычнасць. Замест спробаў «адварнуць назад» 70 гадоў савецкага кіравання, Лукашэнка выкарыстаў савецкую спадчыну для ўласных палітычных мэтай. Замест адмаўлення ад расійскай мовы, рэжым спрабуе выкарыстаць яе як сваю уласную, гэтак сама як ён прыпісаў сабе традыцыю і сімвалізм БССР.

Ваенны гераізм, вобраз радзімы ў небяспецы і савецкая настальгія

складаюць рытарычную сістэму, у межах якой фармулюецца «дзяржаўная ідэалогія» гэтага анахранічнага ўраду. Хоць савецкая настальгія назіраецца і ў іншых постсавецкіх рэспубліках, з усіх постсавецкіх лідэраў Лукашэнка здолеў найбольш эфектыўна эксплуатаваць гэтую памяць. Нягледзячы на парушэнні асабістых, інтэлектуальных і палітычных свабодаў на ўзроўні, які не мае сабе роўных у Еўропе, Лукашэнка, здавалася б, рухаецца ў кірунку кансалідацыі беларускай калектыўнай ідэнтычнасці на аснове нацыі-дзяржавы. Беларускае нацыятварэнне – доўгатрывалы, незавершаны працэс. І, у якасці іроніі, Лукашэнку, абранага на платформе рэінтэграцыі Беларусі з Расіяй, будучы памятаць хутчэй за нацыятварэнне, а не за аб'яднанне з нашаю ўсходняю суседкаю.

Літаратура

1. Abrahamson, K.-A. *Vitryssland – 89 millimeter från Europa*. Stockholm, Fischer & Co, 1999.
2. *Belarus president says history books full of «lies» about Stalin* // Interfax-Ukraine news agency. Minsk. 2006. June 16.
3. *Bordering on Madness: Belarus Mistreats its Polish Minority* // The Economist. 2005. June 16.
4. Brandenberger, D. *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*. Cambridge, MA, London, England : Harvard University Press, 2002.
5. *CIS Statistics Committee reveals average GDP growth* [Electronic resource] // Ros-Buisness Consulting. Mode of access : <http://www.rbcnews.com/free/20070403193147.shtml>. Date of access : Jan 11, 2008.
6. Dahl, G. *Radikalare än Hitler? De esoteriska och gröna nazisterna. Inspirationskällorna. Pionjärer. Förvaltare. Ättlingar*. Stockholm : Atlantis, 2006.
7. Eke, S.M., Kuzio, T. *Sultanism in Eastern Europe: The Socio-Political Roots of Authoritarian Populism in Belarus* // Europe-Asia Studies. 2000. Vol. 52. № 3. P. 523–547.
8. Fitzpatrick, S. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford : Oxford University Press, 1999.
9. Follath, E., Schepp, M. *Der Konzern des Zaren* // Der Spiegel. 2007. № 10. P. 120 – 137.
10. Forbrig, J., Marples, D.R., Demeš, P. (eds.). *Prospects for Democracy in Belarus*. Wa-

- shington, DC : The German Marshall Fund of the United States and the Heinrich Böll Stiftung, 2006.
11. Gerlach, C. *Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*. Hamburg : Hamburger Edition, 1999.
 12. Gross, J.T. *Fear: Anti-Semitism in Poland After Auschwitz, an Essay in Historical Interpretation*. New York : Random House, 2006.
 13. Hirsch, F. *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca, NY : Cornell University Press, 2005.
 14. *Human Development Report 2007/2008. Fighting Climate Change: Human solidarity in a divided world*. New York : Palgrave Macmillan, 2007.
 15. Ioffe, G. (a) *Understanding Belarus: Belarusian identity* // *Europe-Asia Studies*. 2003. Vol. 55. № 8. P. 1241–1272.
 16. Ioffe, G. (b) *Understanding Belarus: Questions of Language* // *Europe-Asia Studies*. 2003. Vol. 55. № 7. P. 1009–1047.
 17. Ioffe, G. *Understanding Belarus: Economy and Political Landscape* // *Europe-Asia Studies*. 2004. Vol. 56. № 1. P. 85–118.
 18. Ioffe, G. (a) *Unfinished Nation-Building in Belarus and the 2006 Presidential Election* // *Eurasian Geography and Economics*. 2007. Vol. 48. № 1. P. 37–58.
 19. Ioffe, G. (b) *Nation-Building in Belarus: A Rebuttal* // *Eurasian Geography and Economics*. 2007. Vol. 48. № 1. P. 68–72.
 20. Ioffe, G. (c) *Culture Wars, Soul-Searching, and Belarusian Identity* // *East European Politics and Societies*. 2007. Vol. 21. № 2. P. 348–381.
 21. Karlsson, K.-G. *Historia som vapen: Historiebruk och Sovjetunionens upplösning 1985–1995*. Stockholm : Natur och Kultur, 1999.
 22. Kekic, L. *A pause in democracy's march* [Electronic resource] // *The World in 2007*. Mode of access : http://www.economist.com/theworld/in/international/displayStory.cfm?story_id=8166790&d=2007.
 23. Kościński, P. *Co wymyśli Łukaszenko* // *Rzeczpospolita*. 2005. Aug 11.
 24. Kostenko, N., Androshenko, T., Males, L. *In Search of Holidays: The Case of Ukraine* // Linda K. Fuller (ed.). *National Days / National Ways: Historical, Political, and Religious Celebrations around the World*. Westport, CT and London : Praeger, 2004. P. 285–302.
 25. Kostyrchenko, G. *Out of the Red Shadows: Anti-Semitism in Soviet Russia*. Amherst, NY: Prometheus Books, 1995.
 26. Kotljarchuk, A. *The Tradition of Belarusian Statehood: Conflicts about the Past of Belarus* // Egle Rindzeviciute (ed.). *Contemporary Change in Belarus, Baltic and East European Studies 2*. Huddinge : Baltic & East European Graduate School, Södertörns Högskola, 2004.
 27. Lalkou, I. *National Symbols in Belarus: the Past and Present* [Electronic resource] // *Belarus Digest*. 2010. Mar 6. Mode of access : <http://belarusdigest.com/2010/03/06/national-symbols-in-belarus-the-past-and-present/>. Date of access : Mar 21, 2010.
 28. Laqueur, W. *Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia*. New York : Harper Collins Publishers, 1993.
 29. Leshchenko, N. *A Fine Instrument: Two Nation-Building Strategies in Post-Soviet Belarus* // *Nations and Nationalism*. 2004. Vol. 10. № 3. P. 333–351.
 30. Leshchenko, N. *The National Ideology and the Basis of the Lukashenka Regime in Belarus* // *Europe-Asia Studies*. 2008. Vol. 60. № 8. P. 1419–1433.
 31. Lindner, R. *The Lukashenka Phenomenon* // Margarita M. Balmaceda, James I. Clem and Lisbeth L. Tarlow (eds.). *Independent Belarus: Domestic Determinants, Regional*

- Dynamics, and Implications for the West. Cambridge, MA : Harvard University Press and the Ukrainian Research Institute and Davies Center for Russian Studies, Harvard University, 2002.
32. Ljunggren, M. *Rysslands rödbruna författare* // Internationella Studier. 1992. Vol. 2. P. 15–23.
 33. Maksymiuk, J. *Analysis: Stuck in a Rut* [Electronic resource] // RFE/RL Reports. 2005. Feb 18. Vol. 7. № 7. Mode of access : <http://www.rferl.org/reports/pbureport/2005/02/7-180205.asp>. Date of access : Oct 14, 2006.
 34. Marples, D.R. *Belarus: From Soviet Rule to Nuclear Catastrophe*. Edmonton : The University of Alberta Press, 1996.
 35. Marples, D.R. *Europe's Last Dictatorship: The Roots and Perspectives of Authoritarianism in 'White Russia'* // Europe-Asia Studies. 2005. Vol. 57. № 6. P. 895–908.
 36. Marples, D.R. *Color Revolutions: The Belarus Case* // Communist and Post-Communist Studies. 2006. Vol. 39. P. 351–364.
 37. Marples, D.R. *Elections and Nation-Building in Belarus: A Comment on Ioffe* // Eurasian Geography and Economics. 2007. Vol. 48. № 1. P. 59–67.
 38. Marples, D.R., Rudling, P.A. *War and memory in Belarus: The Annexation of the western borderlands and the myth of the Brest Fortress, 1939–1941* // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2009. Vol. 32. Białystok : Białoruskie Towarzystwo Historyczne. P. 225–244.
 39. Martin, T. *The affirmative action empire: nations and nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Cornell University Press, 2001.
 40. Maunk, A. *Lukashenko's War on Poles* [Electronic resource] // Axis Information and Analysis. 2005. Aug 8. Mode of access : <http://www.axisglobe.com/article.asp?article=294>. Date of access: Apr 4, 2007.
 41. Mikhailisko, K. *Belarus: Retreat to Authoritarianism* // K. Dawisha, B. Parrott (eds.). *Democratic Change and Authoritarian Reaction in Russia, Ukraine, Belarus*. Cambridge : Cambridge University Press, 1997.
 42. Mironiwicz, E. *Dwa światy* // Rzeczpospolita. 1997. Feb 10.
 43. Radzik, R. *Białorusini i Polacy. Świadomość społeczna mieszkańców Białorusi w XX stuleciu* // E. Mironowicz, S. Tokć, R. Radzik. *Zmiana Struktury Narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku*. Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2005. P. 149–171.
 44. *Republic of Belarus: Violations of Academic Freedom* // Human Rights Watch Report. Vol. 11. № 7. Washington, DC : Human Rights Watch, 1999.
 45. Rudling, P.A. *Belarus in the Lukashenka Era: National Identity and Relations with Russia* // O. Schmidtke and S. Yekelchik (eds.). *Europe's Last Frontier?: Belarus, Moldova, and Ukraine between Russia and the European Union*. Houndmills, Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2008.
 46. Rudling, P.A. (a) *The Battle Over Belarus: The Rise and Fall of the Belarusian National Movement, 1906–1931*. Ph. D. Dissertation, University of Alberta. Edmonton : University of Alberta, 2009.
 47. Rudling, P.A. (b) *The Great Patriotic War and National Identity in Belarus* // T. Kamusella, K. Jaksułowski (eds.). *Nationalisms Today*. Vol. 1 of *Nationalisms Across the Globe*. Berne : Peter Lang, 2009. P. 199–226.
 48. Snyder, T. *Sketches From a Secret War: a Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*. New Haven and London : Yale University Press, 2005.
 49. *Stalin's Return. BT Shows Film «Generalissimo» citing Belarusian historian Ihor Kuznyatsou* [Electronic resource] // Charter'97 News. 2005. Dec 21. Mode of access :

- <http://www.charter97.org/eng/news/2005/12/21/stalin>. Date of access : Oct 14, 2006.
50. *The CIA World Fact Book* [Electronic ressource]. Mode of access : <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/bo.html#Econ>. Date of access : Jan 11, 2008.
51. *The Economist Intelligence Unit democracy index 2006* [Electronic ressource] // *The World in 2008*. Mode of access : <http://graphics.eiu.com/PDF/Democracy%20Index%202008.pdf>. Date of access : Mar 15, 2010.
52. Timmermann, H. *The Union of Belarus and Russia in the European Context* // A. Lewis (ed.). *The EU & Belarus: Between Moscow & Brussels*. London : The Federal Trust, 2002.
53. TT-AFP. *Dyrare gas och olja kan fälla Vitryssland* [Electronic ressource] // *Dagens Nyheter*. 2007. Jan 2. Mode of access : <http://dagensnyheter.se/DNet/jsp/polopoly.jsp?d=148&a=601822>. Date of access : Jan 5, 2007.
54. TT-AFP. *Vitrysk hets mot polacker inför val* // *Dagens Nyheter*. 2005. Aug 10.
55. Umbach, F. *Back to the Future? Belarus and its security Policy in the Shadow of Russia* // *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien*. 1993. № 10.
56. Verbatim. *Time, Canadian Edition*. Vol. 169. № 22. 2007. May 28.
57. Weiner, A. *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*. Princeton : Princeton University Press, 2001.
58. White, S., Korosteleva, E., Löwenhardt, J. (eds.) *Postcommunist Belarus*. Lanham, Boulder, New York, Toronto, Oxford : Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2005.
59. Winiarski, M. (a) *Putins utspel svårt bakslag för Lukasjenko* // *Dagens Nyheter*. 2002. Aug 18.
60. Winiarski, M. (b) *Putin-utspel enar vitryssar* // *Dagens Nyheter*. 2002. Sep 18.
61. Belarus TV. *Торжественный праздник Советского народа* [Электронный ресурс]. 09.05.2005. Режим доступа : http://www.vunet.org/videos/video_belarus_military-185.html. Дата доступа : 20.09.2006.
62. Андреева, Н. *Не могу поступится принципами* // *Советская Россия*. 1988. 13 марта.
63. Андреева, Н. *Неподаренные принципы, или краткий курс истории перестройки*. Избранные статьи, выступления / Под ред. А.И. Белицкого. Саранск : Красный Октябрь, 1993.
64. Бондарев, Ю. и др. *Президенту Республики Беларусь Александру Григорьевичу Лукашенко* // Лад: Белорусско-Российская Газета, Совместный проект «Литературной газеты» и Постоянного Комитета Союзного государства. 2006. № 37. 22–28 марта.
65. Быковский, П. *Рейтинг Лукашенко и его конкурентов*. 2006 [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://ru.belaruselections.onfo/current/2006/sociology/0022756>.
66. Вардомацкий, А., Николюк, С. *Государство удовлетворенных пенсионеров* // *Вестник общественного мнения. Данные, Анализ, Дискуссии*. 2007. № 4 (90). Июль–август. С. 52–58.
67. Водолажская, Т. *Представление жителей Беларуси о понятии «гражданин»* // *Палітычная сфера*. 2006. № 6. С. 72–82.
68. Володин, Э. *Победа* // *Аль-Кодс, Святой город: русско-палестинский голос*. 1994. № 22 (43).
69. Гуменюк, Ю.Н. (ред.) *Сталину, Европа, поклонись: Сборник статей, материалов, документов о руководителе СССР в 1924-1953 годы Иосифе Виссарионовиче*

- Сталіне. Мн. : ФУАінформ, 2004.
70. Дзярновіч, А (рэд.) *Рэабілітацыя: Зборнік дакументаў і нарматыўных актаў па рэабілітацыі ахвяраў палітычных рэпрэсіяў 1920–1980-х гадоў у Беларусі*. Мн. : Athenæum, Калекцыя «Архіў Найноўшае Гісторыі», 2001.
 71. Екадумаў, А. *Палітычная сістэма Беларусі з 1990 па 1996 год* // Беларуская палітычная сістэма і прэзідэнцкія выбары 2001. Зборнік аналітычных артыкулаў. Менск–Варшава, 2001.
 72. Зенькович, Н. *Тайны ушедшего века: Границы, споры, обиды. Досье*. М. : Олма-Пресс, 2005.
 73. Игорь Кузнецов: «Шит и меч отечества – неслучайное явление» [Электронный ресурс] // *Хартыя'97/Charter 97 News*. 09.09.2006. Режим доступа : <http://www.charter97.org/bel/news/2006/09/12/igor>. Дата доступа : 15 октября, 2006.
 74. Казакевіч, А. *Культурны фон беларускай палітыкі* // Найноўшая гісторыя беларускага парламентарызму. Мн. : Аналітычныя грудок, 2005. С. 132–146.
 75. Князев, С.Н., Решетников, С.В. (ред.) *Основы идеологии белорусского государства. Учебное пособие для вузов*. Мн. : Академия управления при президенте Республики Беларусь, 2004.
 76. Ковкель, И.И., Ярмусик, Е.С. *История Беларуси: С древнейших времен до нашего времени*. Мн. : Аверсев, 2000.
 77. Коктыш, К. *Белоруссия в европейском контексте* // А. Мошес, К. Коктыш. Между востоком и западом: Украина и Белоруссия на европейском пространстве. М. : Гендальф, Московский центр Карнеги, 2003. С. 29–50.
 78. Ластоўскі, А. *Русацэнтрызм як ідэалагічны праект беларускай ідэнтычнасці* // Палітычная сфера. 2010. № 14.
 79. Леонов, А. *Акценты взаимодействия* // Лад: Белорусско-Российская газета. Совместный проекта «Литературной газеты» и Постоянного комитета союзного государства. 2006. № 46. 20–26 декабря.
 80. Липский, Д. «*Не отречаемся от прошлого...*» // Палітычная сфера. 2007. № 8. С. 108–118.
 81. Лукашенко, Александр // «Народная газета». 1995. 12 апреля.
 82. Лукашенко, А. *Доклад на семинаре руководящих работников по идеологической работе 27.03.2003* [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://president.gov.by/press10957.html#doc>. Дата доступа : 19.05.2010.
 83. Лукашенко, А. *Выступление Президента Республики Беларусь А.Г. Лукашенко на торжественном собрании, посвященном 60–й годовщине освобождения Республики Беларусь от немецко–фашистских захватчиков и Дню Независимости Республики Беларусь (Дню Республики)*. 03.07.2004 [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://president.gov.by/press18721.html#doc>. Дата доступа : 17.04.2007.
 84. Лукашенко, А. *Стенограмма пресс–конференции для представителей российских региональных СМИ, 29.09.2006* [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://www.president.gov.by/press31104.html>. Дата доступа : 09.01.2008.
 85. *Лукашенко в разрезе: по частям тела* // Московский Комсомолец. 2005. 30 апреля.
 86. Мазуркевич, М. *КГБ Беларуси издал книгу по истории спецслужб* [Электронный ресурс] // Deutsche Welle. 14.10.2006. Режим доступа : <http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,2170947,00.html>. Дата доступа : 15.10.2006.
 87. Манаев, О. *Электорат Александра Лукашенко* // Д.Е. Фурман (ред.). Беларусь и Россия: общества и государства. 2-е издание. М. : Издательство «Права человека»,

- 1998.
88. Мацузата, К. *Рэжым Лукашэнкі як выспа папулізму ў акіяне кланавай палітыкі* // АРСНЕ. 2005. № 4.
 89. Недасек, Н. *Большевизм на путях к установлению контроля над Белоруссией. Очерки истории большевизма в Белоруссии*. Исследования и Материалы. Серия 1-я, вып. 18. Munich : Institute for the Study of the History and Culture of the USSR, 1954.
 90. Невзоров, А. *Славяне подтверждают волю к единству: президент Беларуси – Александр Лукашенко* // Завтра: газета духовной оппозиции. 1994. № 27 (32).
 91. Платонаў, Р.П., Коршук, У.К. (рэд.) *Беларусізацыя ў 1920-я гады: Дакументы і матэрыялы*. Мн. : Беларускі Дзяржаўны Універсітэт, 2001.
 92. Протокол Центральной комиссии по выборам и проведению республиканских референдумов [Электронный ресурс]. 1995. Режим доступа : <http://www.rec.gov.by/refer/ref1995respr.html>. Дата доступа : 19 мая, 2010.
 93. Скобла, М. *Алег Дзярновіч: «Рыхтуецца грамадская рэабілітацыя Сталіна»* [Электронны рэсурс] // Радыё Свабода. 28.03.2005. Рэжым доступу : <http://www.svaboda.org/articlesprograms/openstudio/2005/3/8159f6ac-16bd-40b5-be9c-79a9ef-79fe1f.html>. Дата доступу : 14.10.2006.
 94. Степаненко, О. *Выбор народа* // Советская Россия. 1994. № 67 (11056). 12 июля.
 95. Федута, А. *Лукашенко: политическая биография*. М. : «Референдум», 2005.
 96. Фурман, Д.Е. (ред.) *Беларуссия и Россия: общества и государства*. 2-е издание. М.: Издательство «Права человека», 1998.
 97. Шевцов, Ю. *Объединенная нация: Феномен Беларуси*. М. : Издательство «Европа», 2005.
 98. Шушкевич, С. *Неокоммунизм в Беларуси: идеология, практика, перспективы*. Смоленск : Скиф, 2002.

Часопісы ды інтэрнэт-крыніцы

1. Аль-Кодс, Святой город: Русско-Палестинский Голос.
2. Dagens Nyheter.
3. Der Spiegel.
4. The Economist.
5. Interfax-Ukraine news agency.
6. Крыніца.
7. Лад: Белорусско-Российская Газета, Совместный проект «Литературной газеты» и Постоянного Комитета Союзного государства.
8. Хартия '97 / Charter 97 News.
9. Moscow News.
10. Московский комсомолец.
11. Naviny.by: Белорусские Новости.
12. President.by.
13. RFE/RL Reports.
14. Rzeczpospolita.
15. Советская Россия.
16. Time.
17. Завтра: газета духовной оппозиции.